

GRAŻYNA STACHÓWNA
Uniwersytet Jagielloński

HETMAN I CARÓWNA – POLSKO-ROSYJSKIE ROMANSE W CIENIU WIELKIEJ POLITYKI. *ROK 1612* WŁADIMIRA CHOTINIENKI

Abstract

Grażyna Stachówna: *Hetman and Tsarevna: Polish-Russian Love Affairs in the Background of Great Politics. 1612* by Vladimir Khotinenko, „Historyka” XLI, 2011: 75–84

The action of Vladimir Khotinenko's *1612* (2007) takes place in Time of Troubles (1605-1613). Polish hetman's love affair with Tsarevna is shown in the context of the fight for power. Various genre patterns, among others the melodrama code. The historical myths serving the contemporary national propaganda. *1612* allows us to see how Russians use the pop culture to create the myths combining the history with the contemporary political needs.

Key words: Russia, Time of Troubles, *1612* movie, Historical myths, National propaganda

Słowa kluczowe: Rosja, Wielka Smuta, film *1612*, mit historyczny, propaganda

*Pamięć o kimś nie powinna być
pamięcią przeciwko komuś.*

Andrzej Wajda¹

Na szkolnych lekcjach historii nauczono nas raz na zawsze, że stosunki między różnymi państwami, szczególnie sąsiedzkimi, wyznacza „wielka polityka” – odprawiane wojny i zawierane pokoje, najazdy i rozbiory, unie i traktaty, aneksje i restytucje, rywalizacje wywiadów i gry dyplomatyczne, w których liczą się tylko dalekosiężne plany lub doraźne korzyści państwowe. W wyjątkowych wypadkach dodawano, że polityczne sojusze wzmacniane były przez małżeństwa władców, np. Mieszka I i Dobrawy, Władysława Jagiełły i Jadwigi, Zygmunta Starego i Bony Sforzy, Stefana Batorego i Anny Jagiellonki, Jana Kazimierza i Ludwiki Marii Gonzagi. Nigdy jednak w szkolnej wersji historii nie mówiono o prywatnym wymiarze tych związków, wieku i wyglądzie małżonków, wzajemnej sympatii czy antypatii, długości ich trwania. Ten brak wypełniała literatura

¹ Za: W. Chotinenko, *Dusza pragnie cara*, wyw. A. Żebrowska, „Gazeta Wyborcza” 2007, nr 256, s. 18.

popularna, a potem film, tworząc opowieści historyczne raczej mniej niż bardziej oparte na faktach, źródłach z epoki i ustaleniach specjalistów, w których dla ożywienia akcji i wzbudzenia zainteresowania czytelników i widzów władcy zyskiwali określony wygląd i temperament, a ich małżeństwa i romanse nabierały wymiaru emocjonalnego.

Stosunki polsko-rosyjskie także były w ciągu wieków wyznaczane przez matrymonia rządzących – pozostały po nich ślady w kronikach i archiwach (związki tzw. zwykłych ludzi zniknęły na zawsze w pomroce dziejów). Ich rozłożenie w czasie uderza historyczną konsekwencją, bez trudu pozwala ustalić charakter wzajemnych odniesień narodowych i obrazuje stopień sąsiedzkiej zażyłości w różnych epokach. Na początku polsko-ruskiej państwowości zdarzały się małżeństwa w prawdziwie królewskim stylu łączące przedstawicieli dynastii panujących, które wieńczyły ważne etapy „wielkiej polityki”, nadając jej charakter względnie pokojowy: około 1041 roku pobrali się polski książę Kazimierz Odnowiciel z Marią Dobroniegą, córką Włodzimierza Wielkiego, wielkiego księcia kijowskiego, i siostrą Jarosława Mądrego – mieli pięcioro dzieci; w 1043/44 roku Gertruda Mieszkówna, córka króla Polski Mieszka II i siostra Kazimierza Odnowiciela, poślubiła Izajasława I, wielkiego księcia kijowskiego, syna Jarosława Mądrego – mieli trzech synów; w 1422 roku księżniczka ruska Zofia (Sonka) Holszańska została królową Polski wychodząc za mąż za Władysława Jagiełłę – urodziła trzech synów; w 1495 roku Helena, córka wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III Srogiego, została żoną Aleksandra Jagiellończyka – małżeństwo było bezdzietne.

W XVI wieku, kiedy rozpoczęły się wojny polsko-rosyjskie powodowane chęcią podboju ziem wschodnich przez Polaków, zdarzyło się tylko jedno kuriozalne małżeństwo w 1606 roku Maryny Mniszchówny², córki wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszcha, z Dymitrem I Samozwańcem³ – Maryna została pierwszą w dziejach Rosji ukoronowaną carową. Małżeństwo trwało 18 dni, po zamachu stanu Wasyla Szujskiego i zabójstwie męża Maryna „rozpoznała” go trzy lata później w 1608 roku w kolejnym samozwańcu Dymitrze II. Po jego śmierci 11 grudnia 1610 (został zamordowany na polowaniu przez tatarskiego księcia Piotra Urusowa) urodziła w styczniu 1611 syna Iwana. Kochanek Maryny Iwan Zarudzki, ataman Kozaków dońskich, obwołał go carem – za pośrednictwem tego dziecka chciał zdobyć władzę. Razem z Maryną próbowali nieskutecznie stworzyć kozackie państwo ze stolicą w Astrachaniu. W 1614 roku zbuntowane wojska kozackie wydały Zarudzkiego nowemu carowi Rosji Michałowi I Romanowowi. Dokonał żywota w Moskwie nawleczony na pal, powieszono też na haku trzyletniego Iwana, na którym konał cztery godziny. 26-letnia Maryna została uwięziona w ponurej baszcie zamku w Kołomnie, gdzie zmarła w 1615 roku, być może otruta⁴. Ta historia, opiewana w powieściach, dramatach i operach⁵, wciąż czeka, by uczyniono z niej wielkie widowisko filmowe⁶.

² W. Fedorowski, *Caryce. Od Katarzyny I do Ludmiły Putin*, Warszawa 2002, s. 22–30.

³ D. Czerska, *Dymitr Samozwaniec*, Wrocław 1995.

⁴ A. Andrusiewicz, *Dymitr Samozwaniec i Maryna Mniszech*, Warszawa 2009.

⁵ Losy Maryny Mniszchówny zostały przedstawione w dramacie Aleksandra Puszkina *Borys Godunow* (1824) – sfilmowanym przez Sergieja Bondarczuka (1986), powieści Zygmunta Krasińskiego *Agaj-Han* (1834), dramacie Józefa Szujskiego *Maryna Mniszchówna* (1875) i w operze Modesta Musorgskiego *Borys Godunow* (1868–72) – kilkakrotnie filmowana, m.in. przez Andrzeja Żuławskiego (1985).

⁶ W 1922 roku Maksymilian Hausschild i Józef Karbowski nakręcili film *Dymitr Samozwaniec* (1922), Karbowski zagrał także rolę tytułową.

W XVIII wieku, gdy stosunki polsko-rosyjskie były już opłakane, wydarzył się w 1755 roku gorszący romans stolnika wielkiego litewskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego, naówczas prywatnego sekretarza Charlesa Hanbury'ego Williamsa, brytyjskiego ambasadora w Petersburgu, z Sophią Friederiką Augustą zu Anhalt-Zerbst, od 1745 roku żoną księcia holsztyńskiego Piotra Romanowa, późniejszego cara Piotra III, która po dokonanych w czerwcu 1762 roku zamachu stanu została carycą Katarzyną II, zwaną Wielką. W dwa lata później, w 1764 roku, uczyniła swego byłego faworyta, z którym miała córkę Annę Pietrownę, królem Polski, co nie przeszkodziło jej w dokonaniu rozbiorów Rzeczypospolitej.

Ostatni sławny ślub polsko-rosyjski połączył w kontrowersyjnym małżeństwie w 1820 roku Joannę Grudzińską z wielkim księciem Konstantym, bratem dwu carów, Aleksandra I i Mikołaja I, sadystycznym wojskowym gubernatorem Królestwa Polskiego, który uciekł w kobiecym przebraniu z Belwederu przed atakiem podchorążych rozpoczynających w nocy 29 listopada 1830 roku powstanie narodowe i na zawsze stał się symbolem znienawidzonego rosyjskiego okupanta⁷.

Od czasu rozbiorów i powstań małżeństwa i romanse polsko-rosyjskie były właściwie nie do pomyślenia. Uważano je, z obu stron, za zdradę narodową. W życiu gorszyły, jak tragiczny romans aktorki Marii Wisnowskiej zastrzelonej w 1890 roku przez kochanka, oficera gwardii cesarskiej, Aleksandra Barteniewa⁸. W literaturze skazane były zawsze na niespełnienie lub nieszczęście, kochankowie pozostawali zdominowani przez historię, rozdarci między miłością i zdradą swych ojczyzn: Salomea Brynicka i kapitan Wiesnycyn w *Wiernej rzece* (1912)⁹ oraz Piotr Rozłucki i Tatiana Polenow w *Urodzie życia* (1912)¹⁰ Stefana Żeromskiego, polska arystokratka Ewelina i rosyjski oficer Edmund (*Noc czerwcową* [1976]¹¹ Jarosława Iwaszkiewicza). Dopiero Maria Nurowska w powieści *Rosyjski kochanek* (2004) miała odwagę zburzyć ten utrwalony stereotyp i pokazać odmienny, zakończony happy endem model miłości Polki i Rosjanina.

Podobnie układały się losy kochanków filmowych: Urszuli i Wowy, żołnierza Armii Czerwonej, bohaterów *Przerwanego lotu* (1964) Leonarda Buczkowskiego, Emilii, panny ze szlacheckiego dworku, i oficera rosyjskich dragonów Fiodora Jeremina w *Szwadronie* (1992) Juliusza Machulskiego, por. Michała Janickiego i Wiery, żony rosyjskiego oficera w *Małej Moskwie* (2008) Waldemara Krzystka, Afonii i rosyjskiego oficera w *Afonii i pszczołach* (2008) Jana Jakuba Kolskiego. Optymistycznie zakończone romanse w komedii filmowej *Gdzie jest general...* (1963) Tadeusza Chmielewskiego i serialu telewizyjnym *Cztery pancerni i pies* (1966) służyły celom jawnie propagandowym i utrwalaniu przyjaźni polsko-radzieckiej oficjalnie rozpoczętej od wspólnych zmagania z hitlerowcami podczas II wojny światowej.

⁷ Dziękuję panu prof. Krzysztofowi Ożogowi za konsultację historyczną.

⁸ Romans ten był inspiracją dla twórców z obu krajów, w takich utworach jak Julij Jelec *Choroba wieku* (1891), Iwana Bunina *Sprawa korneta Jelagina* (1925), Stanisława Antoniego Wotowskiego *Maria Wisnowska w więzach tragicznej miłości* (1928), Władysława Terleckiego *Czarny romans* (1974), Agaty Tuszyńskiej *Maria Wisnowska: „Jeśli mnie kochasz – zabij!”* (2003), film *Igra v modern* (2003) w reżyserii Maksima Korostyszewskiego i Igora Efimowa.

⁹ Adaptacje filmowe: Leonard Buczkowski (1936) i Tadeusz Chmielewski (1983).

¹⁰ Adaptacje filmowe: William Wauer i Eugeniusz Modzelewski (1921) i Juliusz Gardan (1930).

¹¹ Adaptacja w Teatrze TV: Tadeusz Junak (1980) i Andrzej Wajda (2001).

W ten ustalony od dawna standard wpisał się też film *Rok 1612 (1612)* nakręcony w 2007 roku przez Władimira Chotinienkę, reżysera *Muzułmanina* (1995), *72 metrów* (2004) i serialu telewizyjnego *Zagłada imperium* (2005). Zrealizowano go na zamówienie Kremla, pośrednikiem był Władisław Surkow, człowiek do zadań specjalnych prezydenta Władimira Putina. Złożył on filmowcom propozycję, by nakręcili epopeję o czasach Wielkiej Smuty, której celem byłaby popularyzacja wśród Rosjan nowego święta narodowego¹² – Dnia Jedności Narodowej obchodzonego 4 listopada (Cerkiew prawosławna czci w tym dniu święto ikony Matki Boskiej Kazańskiej). Ustanowił je w 2004 roku prezydent Putin ku pamięci wypędzenia polskich okupantów z Moskwy w roku 1612. Kremlofskie zlecenie potwierdził także reżyser filmu dodając, że było ono obwarowane dwoma zastrzeżeniami: film ma być „tak zabawny jak tylko się da” i nie powinien mieć wydźwięku antypolskiego¹³.

Rok 1612 nakręcono w studiu Trite należącym do Nikity Michałkowa, wybitnego reżysera nieukrywającego swych nacjonalistycznych poglądów. Chotinienko jest jego „wiernym uczniem”¹⁴. Scenariusz napisał Arif Alijew, autor scenariuszy m.in. do dwu filmów Siergieja Bodrowa, *Jeńca Kaukazu* (1996) i *Czyngis-chana* (2007). Budżet wyniósł podobno 12 milionów dolarów – realizację finansowała rządowa Federalna Agencja ds. Kultury i Kinematografii oraz rosyjski bogacz Wiktor Wakselberg, który wyłożył podobno 8 milionów¹⁵. Przywołanie mitu wielkiej Rosji, która po okresie wojen i chaosu Wielkiej Smuty odradza się na nowo pod panowaniem silnego cara, miało w propagandowym wydźwięku filmu wiązać się ze wspomnieniem okresu pierestrojki, nowej smuty, zakończonego dojściem do władzy Władimira Putina.

Po uroczystej premierze (4 listopada 2007) *Rok 1612* wzbudził głęboką niechęć rosyjskich krytyków i rozczarowanie widzów. Nie okazał się bowiem dziełem tak wybitnym jak *Aleksander Newski* (1938) i *Iwan Groźny* (1944-46) Sergiusza Eisensteina, nawet nie jak *Piotr Pierwszy* (1937-39) Władimira Pietrowa oraz *Minin i Pożarski* (1939) Wsiewołoda Pudowkina, które w swoim czasie uwierzytelniały wszechwładzę Stalina. Recenzenci pisali:

...wielka chała z batalistycznymi scenami nakręconymi bez ładu i składu, za to z wielkim rozmachem. (...) Minie 4 listopada i o filmie będzie można zapomnieć¹⁶.

Film *1612* ładunek chwały niesie potężny, ładunek historii natomiast rzuca gdzieś wstydliwie w krzakach¹⁷.

W Polsce pojawiły się obawy, że *Rok 1612* stanie się odpowiedzią na *Katyn* (2007) Andrzeja Wajdy, będzie filmem propagandowym zrodzonym z narastających za IV RP konfliktów polsko-rosyjskich, głoszącym jawne antypolskie przesłanie, pokazującym Polaków jako krwawych najeźdźców i odwiecznych wrogów Rosji. Reżyser odcinał się

¹² Dotąd narodowym świętem rosyjskim był dzień 7 listopada – początek rewolucji bolszewickiej 1917 roku.

¹³ W. Chotinienko, *Nie jestem polakożercą*, „Dziennik. Polska. Europa. Świat” 2008, nr 240, s. 21.

¹⁴ S. Idiatullin, *Brzemie patriotyzmu*, „Forum” 2007, nr 14, s. 44 (przedruk z „Kommiersant-Włast”).

¹⁵ Tamże. Por. także: S. Popowski, *Stara baśń o smucie*, „Polityka” 2007, nr 46, s. 74.

¹⁶ A. Dolin, *Ruś pospolita*, „Forum” 2007, nr 46, s. 5 (przedruk z „Moskowskije Nowosti”).

¹⁷ W. Nazarov, *1612*, „Forum” 2007, nr 44, s. 69 (przedruk z „Wokrug Swieta”).

od takich posądzeń, powoływał na przyjaźń z polskimi artystami, zafascynowanie polskim kinem i wiarę w przyjaźń obu narodów.

Po obejrzeniu mojego filmu żaden uczciwy człowiek nie powie, że jest skierowany przeciwko Polakom. Nie jestem polakożercą (...) film nie wzbudza nienawiści do Polaków¹⁸.

Po polskiej premierze *Roku 1612* (12 września 2008), recenzenci mocno wybrzydali: „niewiele rozczarowuje”¹⁹, „zwykła tandeta”²⁰, „pop-kiczowaty odlot”²¹, ale nie uznali go za antypolski: „nie jest filmem antypolskim, jest filmem marnym”²², „nie jest antypolski (...) nie jest nawet prorosyjski”²³. Podobne były opinie widzów wyrażane na stronach internetowych: „wizerunkowi Polski obraz ten większej szkody nie wyrządzi”²⁴. Należy jednak odnotować dwie opinie pisane w innej tonacji. Jacek Żakowski stwierdził na łamach „Filmu”, że w *Roku 1612* chodzi wyłącznie „o tożsamość i dumę narodową. O nic więcej!” i dowodził, że film ujawnia słabości Rosjan i samego prezydenta Putina: „Im więcej ma powodów, by karmić swoje kompleksy, tym staje się groźniejszy”²⁵. Krzysztof Kłopotowski w „Rzeczpospolitej” nawoływał, by w odpowiedzi na *Rok 1612* nakręcić film o wojnie polsko-sowieckiej 1920 roku i ukazać światu „prawdziwe oblicze bolszewizmu”²⁶.

Polacy przywykli – uczeni tej prawdy od przedszkola – że polskie wojsko walczyło pod biało-amarantowymi proporcami zawsze tylko „za naszą i waszą wolność”. Trudno więc przebija się do świadomości narodowej wyobrażenie polskich żołnierzy napadających na inne kraje i działających na ich terytoriach z okrucieństwem najeźdźców. Smutnej legendy doczekały się chyba tylko – za sprawą *Popiołów* (1903) Stefana Żeromskiego i filmowej adaptacji tej powieści nakręconej przez Andrzeja Wajdę (1965) – polskie oddziały, które z rozkazu Napoleona podbijały Hiszpanię (1808) i pacyfikowały San Domingo (1803). Skomplikowane stosunki historyczne z naszymi wschodnimi sąsiadami nie doczekały się, jak dotąd, równie sugestywnych przedstawień. A przecież byłoby o czym opowiadać, bo już od czasów Bolesława Chrobrego (1018) polscy władcy śnili o przesunięciu granic swego królestwa dalej na wschód.

Najbardziej spektakularnym podbojem była wyprawa na Rosję w 1604 roku, podjęta przez polskich i litewskich magnatów za zgodą króla Zygmunta III Wazy, mająca na celu osadzenie na carskim tronie Dymitra I Samozwańca – byłego mnicha Grigorija Otriepiewa podającego się za syna Iwana IV Groźnego (zmarłego w Ugliczu w podejrzanych okolicznościach 12 maja 1591 roku w wieku dziewięciu lat²⁷). Dymitr, witany radośnie jako prawowity następca tronu, zbliżał się wraz z polskimi wojskami do Moskwy.

¹⁸ W. Chotinienko, dz. cyt.

¹⁹ Z. Pietrasik, *Rok 1612*, „Polityka” 2008, nr 37, s. 62.

²⁰ Ł. Adamski, *Piękna, Zły i Dobry*, „Tygodnik Powszechny” 2007, nr 46, s. 8.

²¹ M. Walkiewicz, *I Rzeczpospolita kontra carstwo rosyjskie*, „Film” 2008, 9, s. 87.

²² Ł. Adamski, *Piękna, Zły i Dobry*, dz. cyt.

²³ A. Pisalnik, „1612” nie zdobył widzów w Rosji, „Rzeczpospolita” 2007, nr 265, s. A24.

²⁴ S. Chosiński, *East Side Story: Jak “car” Andriej hetmana pogonił*, <http://www.esensja.pl/film/recenzje/tekst.html?id=4903>

²⁵ J. Żakowski, *Wiwiskacja: szesnaście dwanaście*, „Film” 2008, nr 10, s. 67.

²⁶ K. Kłopotowski, *Nakręcmy film „1920”*, „Rzeczpospolita” 2007, nr 257, s. A25. We wrześniu 2011 roku na ekrany polskich kin wszedł zrealizowany przez Jerzego Hoffmana film *Bitwa Warszawska 1920*.

²⁷ R. Skrynnikow, *Borys Godunow*, Warszawa 1982, s. 72–89; D. Czerska, *Borys Godunow*, Wrocław 1988, s. 42–82; A. Andrusiewicz, *Dzieje wielkiej smuty*, Katowice 1999, s. 121–126.

Nieoczekiwanie 1 kwietnia 1605 roku zmarł car Borys Godunow, a bojarzy zamordowali jego syna Fiodora II. 30 czerwca Dymitr wjechał do miasta, 31 lipca został ukoronowany w Soborze Uspieńskim. Jego krótkie, bo zaledwie roczne, panowanie rozpoczęło w Rosji trwający do 1613 roku okres wojen, najazdów, przemocy, grabieży i ogólnego chaosu zwanego *Smutnym Vremieniem* (Smutnym Czasem) – smutą.

Po zabiciu Dymitra I Samozwańca (1606) pojawiali się następni pretendenci do tronu, powiększając zamieszanie. W 1609 roku Zygmunt III zdecydował się poprzeć roszczenia drugiego Dymitra Samozwańca, zwanego Łzedymitrem, i zorganizował wyprawę wojenną pod wodzą hetmana polnego koronnego Stanisław Żółkiewskiego. W nocy z 20 na 21 września 1610 roku zwolennicy Dymitra otworzyli przed Polakami bramy Moskwy, 8 października Żółkiewski wkroczył na Kreml.

Wejście Polaków do Moskwy zapisało się w świadomości narodów jako zajęcie Kremla. U jednych z czasem rodziło wspomnienie dawnej potęgi, wiarę w odrodzenie i zwycięstwo, u drugich żądę odwetu²⁸.

Polacy rządili wyjątkowo okrutnie i krwawo, co doprowadziło w marcu 1611 roku do wybuchu postania przeciwko nim. Spalili wtedy miasto i zamknęli się na Kremlu. Pospolite ruszenie Rosjan dowodzone przez księcia Dymitra Pożarskiego rozpoczęło oblężenie. W trzydniowej bitwie 1-3 września 1612 roku spieszące na pomoc wojska polskie pod dowództwem hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza zostały pokonane na Dziewiczym Polu, 8 km pod Moskwą, a wyniszczony straszliwym głodem polski garnizon na Kremlu poddał się 26 października (6 listopada według kalendarza rosyjskiego). Wbrew wcześniejszym porozumieniom w ciągu następných dni dużą część Polaków bezlitośnie wyrznięto, a pozostałych zatrzymano w niewoli²⁹.

Rok 1612 na trwale osadził się w świadomości historycznej naszych wschodnich sąsiadów. (...) krwawe rządy Polaków w Moskwie, sprawowane w latach 1610–1612, traktowane [były] jako historyczne usprawiedliwienie późniejszej rzezi Pragi i zdobycia Warszawy przez Suworowa w 1794 roku³⁰.

W 1613 roku carem obwołano 17-letniego Michała I Romanowa i ta dynastia sprawowała rządy przez kolejne 300 lat aż do 1917 roku.

Rok 1612 Władimira Chotiniienki, bazując na historii Rosji i próbując stworzyć nowy mit założycielski oraz podwaliny pod nową ideologię państwową, równocześnie daleko odchodzi od prawdy historycznej. Wzorem współczesnej praktyki hollywoodzkiej reżyser połączył w swym filmie cechy różnych gatunków. U jego korzeni tkwi rosyjska *skazka* – bajka, w której prosty chłop okazuje niezwykłą inteligencję i dokonuje cudów odwagi, na niej nadbudowane są elementy historycznego widowiska epickiego w stylu eposu narodowego, wspierane konwencjami filmu płaszcza i szpady oraz pomysłami czerpanymi z fantasty. Wszystko to scala melodramat łączący troje głównych bohaterów: polskiego hetmana, carównę i rosyjskiego chłopca. Tworzą oni klasyczny układ romansowy: dwu mężczyzn kocha jedną kobietę.

Zajmijmy się najpierw kobietą, gdyż jest ona postacią historyczną – to Ksenia (1582-1622), córka cara Borysa Godunowa.

²⁸ H. Wisner, *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995, s. 59.

²⁹ T. Bohun, *Moskwa 1612*, Warszawa 2005; M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2002, s. 218–230.

³⁰ J. Tazbir, *Polacy na Kremlu i inne historyje*, Warszawa 2005, s. 13.

Współcześni pisali o jej niezwyklej „tatarskiej” urodzie, o dużych czarnych oczach, wyrazistych czarnych brwiach i długich kręconych włosach, które spływały prawie do bioder. Była osobą bardzo pobożną. Podziwiano jej piękny głos, zwłaszcza podczas śpiewu pieśni religijnych. Umiała pięknie kaligraficznie pisać³¹.

Historycy wspominają o Kseni tylko przy okazji prób wydania jej za mąż za różnych władców europejskich według politycznych planów ojca, np. Gustwa Erikssona Wazę, nieślubnego syna szwedzkiego króla Eryka XIV, duńskiego księcia Jana, który zmarł w Moskwie przed ślubem (28 października 1602), a nawet za owdowiałego króla polskiego Zygmunta III Wazę³². Kolejna wzmianka dotyczy losów Kseni po śmierci ojca, cara Borysa Godunowa, który zmarł 1 kwietnia 1605 roku tknięty apopleksją. Historycy wspominają o nich jednym zdaniem: „rozprawili się z całym rodem Godunowów”³³. Danuta Czerska podaje przerażające szczegóły. 10 czerwca stronnicy Dymitra Samozwańca, książę Wasyl Golicyn i książę Wasyl Mosalski, udali się wraz z pięcioma towarzyszami do domu, w którym przebywała rodzina zmarłego cara Borysa. Jego żonę Marię „uduszono szybko”, 16-letniego syna i następcę tronu Fiodora II, „który bronił się rozpaczliwie, dopiero po długiej walce pozbawiono życia w sposób niebywale bestialski” – był to pierwszy akt carobójstwa w dziejach Rosji. 23-letnią Ksenię, świadka tych wydarzeń, umieszczono w domu księcia Mosalskiego. Potem Dymitr Samozwaniec, który 20 czerwca przybył do Moskwy, zabrał ją do swych komnat jako nałożnicę. Jerzy Mniszecz, ojciec Maryny, którą Dymitr miał poślubić, prosił go w liście: „...ta Panna, córka Borysowa (w) pobliżu mieszka, racz W.C.M. na tej radzie, która zowąd od ludzi baczných pochodzi, przestać i na stronę ją odesłać”. Dymitr odprawił Ksenię w listopadzie³⁴. Została postrzyżona na mniszkę pod imieniem Olgi i osadzona w klasztorze. Zmarła w Suzdalu 30 sierpnia 1622 roku przeżywszy „wszystkich swych krzywdzicieli”³⁵. Pozostała po niej anonimowa pieśń *Placz Kseni*, która opowiada o jej strasznym losie na dworze Dymitra i pobycie w klasztorze.

Obaj filmowi wielbiciel Kseni są postaciami fikcyjnymi. Bezimienny³⁶ hetman kojarzyć się może z hetmanem litewskim Janem Karolem Chodkiewiczem, dowódcą wyprawy na Moskwę, ale w istocie nic ich nie łączy³⁷. Chotinienko uczynił z hetmana w *Roku 1612* prawdziwy szwarzcharakter, którym powoduje duma, ambicja i okrucieństwo. To on przyjeżdża na czele oddziału, który ma dokonać mordu na rodzinie Godunowych, osobiście zabija cara Fiodora II nadeptując na jego krtań. Ratuje Ksenię od gwałtu i śmierci, by ją zniewolić i wykorzystać jako środek do zdobycia dla siebie carskiego tronu. Zdradza tym własnego króla, gdyż carem został już ustanowiony (1610) Władysław, syn Zygmunta III Wazy. Hetman odebrał Kseni ich córkę Juleczkę i oszukuje ją, że dziecko żyje, by

³¹ A. Andrusiewicz, *Dymitr Samozwaniec...* s. 285.

³² L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Warszawa 1983, t. 1, s. 210, R. Skrynnikow, dz. cyt., s. 146–147; D. Czerska, *Borys Godunow...*, s. 112–120.

³³ M. Heller, dz. cyt., s. 210. Patrz także: J. Ochmański, *Dzieje Rosji do roku 1861*, Warszawa 1980, s. 128; L. Bazyłow, dz. cyt., s. 216, Andrzej Andrusiewicz, *Dzieje...*, s. 213.

³⁴ 22 listopada 1605 roku Dymitr poślubił *per procura* Marynę Mniszchównę. Por: A. Andrusiewicz, *Dymitr Samozwaniec...*, s. 285–297.

³⁵ Wszystkie cytaty za: D. Czerska, *Borys Godunow...*, s. 273–274.

³⁶ Niektóre omówienia *Rok 1612* podają, że nazywa się on Kibowski, zwany Obwisłowąsym, ale w filmie nigdy to nazwisko nie pada.

³⁷ L. Podhorodecki, *Jan Karol Chodkiewicz: 1560–1621*, Warszawa 1982.

wymusić posłuszeństwo. Wydaje się, że kocha Ksenię, ale w finale rzuca na nią fałszywe oskarżenia, by nie mogła uniknąć szubienicy.

Nieczne plany hetmana obraca wniwecz Andrejka, niewolny chłop, zakochany w Kseni od dzieciństwa, gdy ujrzał ją nagą wybiegającą z bani do rzeki. Grający go Piotr Kisłowski nie jest niestety typem kinowego herosa, choć taką funkcję pełni w *Roku 1612* jego bohater. Andrejka nie jest ani urodziwy, ani charyzmatyczny, to zwykły muzyk, który w wyjątkowych okolicznościach zdobywa się na heroizm. Podąża śladem Kseni poddawany serii okrutnych prób, z których zawsze wychodzi zwycięsko. Próbuje uwolnić carównę z rąk hetmana, gotów dla niej na każde szaleństwo i ofiarę. Andrejce pomaga duch hiszpańskiego najemnika, caballera Alvara (Ramón Langa), który uczy go władania szablą i podsuwa zbawcze pomysły. Wspiera go także wesoły tatarski jeniec Kostka (Artur Smoljaninow), wykładający mu zasady artylerii. Z ich pomocą Andrejka dostaje się do oddziału hetmana jako puzkarz, wykrada Ksenię, organizuje zwycięską obronę Nawołoka, a w finale zabija hetmana w walce na szable stosując mistrzowskie pchnięcie, zwane pocałunkiem śmierci – szabla zostaje wbita w otwarte usta przeciwnika, przechodzi przez jego głowę i wychodzi z tyłu na karku.

W *Roku 1612* carówna Ksenia (Violetta Dawidowska) jest śliczną dziewczyną w typie rosyjskim, blondynką o delikatnych rysach twarzy i niebieskich oczach. Hetman (Michał Żebrowski), młody i przystojny, ma głowę wygoloną na tyso, co daje mu nieco demoniczny wygląd. Ich romans ujawnia cechy tragicznego związku ofiary i kata: ona jest piękna i bezbronna, spętana miłością do odebranej córeczki, on wyrachowany, okrutny, mściwy i opętany żądzą władzy. Ona wyraźnie symbolizuje Rosję, on obcego najeźdźcę, złego i podłego Lacha, który chce podbić i skrzywdzić ten kraj, tak jak zniewolił i skrzywdził Ksenię.

Romantyczna walka Andrejki o carównę zmienia się z wolna w świadomą walkę o wolność Rosji. „Świątą Ruś postrzegano nie tylko jako cierpiącą czystość, ale także jako zhańbioną ofiarę «wilczych Lachów»”³⁸. Motyw utożsamienia ojczyzny z kobietą nie jest nowy i pojawiał się już wcześniej, np. na sławnym plakacie, na którym Matka-Ojczyzna wzywa do obrony kraju po wybuchu drugiej wojny światowej, czy w filmach Nikity Michalkowa: „Spoza poszczególnych sylwetek kobiecych przebija jednak nieustannie obraz tej, której pokonać się nie da – Rosji”³⁹.

Talizmanem Andrejki dodającym mu odwagi i wytrwałości jest róg jednorożca, ofiarowany mu w dzieciństwie przez carównę. Naga Ksenia biegnąca do rzeki z rozwianymi jasnymi włosami kojarzy się zachwyconemu nią Andrejce z tym magicznym zwierzęciem o długiej białej grzywie i z rogiem na czole. Jednorożec symbolizuje m.in. dziewiczą czystość, a jego róg jest emblematem uwznioślenia popędu płciowego, związku platonicznego⁴⁰. Jednorożec, kobieta i Rosja stapiają się w jedno, oznaczają w *Roku 1612* Wielką Sprawę, o którą należy walczyć.

W filmie Chotinienki powtarza się obraz pustego carskiego tronu w blaskach niezemskiego światła. Chaos i smuta zapanowały w Rosji, a obcy bezkarnie najeżdżają kraj, bo nie ma silnego władcy zdolnego zjednoczyć naród, poprowadzić go do walki z wrogami

³⁸ J. H. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, Kraków 2008, s. 117.

³⁹ Ł. Demby, *O tym, co można wyczytać w oczach kobiety. Szkic o twórczości Nikity Michalkowa*, [w:] *I film stworzył kobietę*, red. Grażyna Stachówna, Kraków 1999, s. 136.

⁴⁰ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 123–125.

zewnątrznymi i uchronić przed niebezpieczeństwem wewnętrznych konfliktów. W czasach rozpadu struktur państwowych jedyną wartością okazuje się prawosławie. Tylko religia i Cerkiew mogą zainspirować konsolidację sił narodowych, gdyż dysponują wielką siłą duchową i moralną⁴¹.

Widziano w kłęsce Rusi karę niebios za sprzeniewierzenie się cnotom przodków. (...) Nakazywała ona [prawosławna Cerkiew] mobilizację przeciwko polsko-litewskim najeźdźcom, Kozakom i rosyjskim zdrajcom⁴².

To od obrony podmoskiewskiego klasztoru Troickiego w Siergijewie w 1609 roku, pełniącego funkcję klasztoru-matki, rozpoczęła się akcja oporu narodowego przeciwko obcym najeźdźcom wojskom Dymitra I Samozwańca prowadzonym przez Jana Piotra Sapiechę – jak nieco później w Polsce w czasie potopu szwedzkiego (1655) po skutecznej obronie klasztoru na Jasnej Górze w Częstochowie.

W filmie *Rok 1612* Cerkiew reprezentowana jest przez starego mędrca-kapłana, który ma dar przewidywania przyszłości. Siedzi, cierpiąc wszelkie niewygody, na wysokim słupie – jak kiedyś katolicki św. Szymon Słupnik – gdzie wytrwale przeczekuje smutę, studiując święte księgi i stanowiąc duchowe wsparcie dla bohaterów. Towarzyszący polskiemu wojskom jezuita wysłany przez rzymskiego kardynała, by nawracał Rosjan – jak kiedyś Indian – musi uznać swą kłęskę. Rosja może być tylko prawosławna⁴³. Sąd sprawowany przez księcia Pożarskiego skłonny jest darować Kseni romans z polskim hetmanem, ale za przyjęcie katolicyzmu grozi jej stryżek. Dlatego Andrejka wzywa oskarżającego ją o to hetmana na sąd boży, by uratować jej życie. W finałowej scenie filmu, już po zwycięstwie Rosjan nad Polakami, w lesie nad strumieniem spotykają się jednoróżec z kapłanem, Rosja i prawosławie, spadają na nich czyste krople odradzającego deszczu.

Rok 1612 wyrasta z różnorodnych, międzynarodowych wzorów filmowych, ale warta w nim ideologia pozwala śledzić, jak w obrębie kultury popularnej Rosjanie tworzą mity łączące historię ich kraju z dniem dzisiejszym. Częścią tego procesu jest romans polskiego hetmana i rosyjskiej carówny, w którym wykorzystano wzorce z klasycznego melodramatu: on symbolizuje okrutnego agresora, ona skrzywdzoną niewinność; on przegrywa, ona zostaje uratowana i pomszczona, bo znajduje dzielnego obrońcę. W wymiarze fabularnym finał filmu jest bardzo nieszczęśliwy: hetman ginie w pojedynku, Ksenia idzie do klasztoru, losy Andrejki pozostają w zawieszaniu, może na powrót stanie się niewolnym chłopem, a może carem. Natomiast w planie ideowym przekaz sformułowany został bardzo czytelnie: *smutnoje vremeni* się kończy, obcy najeźdźcy zostali wypędzeni, na tronie zajmowanym dotąd przez uzurpatorów zasiada wreszcie prawowity car, prawosławie wspiera i konsoliduje naród – Święta Ruś zwyciężyła.

⁴¹ M. Heller, dz. cyt., s. 227 i 229.

⁴² A. Andrusiewicz, *Dzieje...*, s. 310.

⁴³ Katoliczka Maryna Mniszchówna „przyłudzając się Moskwie” ochrzciła swego syna Iwana w obrządku prawosławnym, mając nadzieję, że ułatwi mu to w przyszłości zdobycie tronu. Patrz: A. Andrusiewicz, *Dymitr Samozwaniec...*, s. 464–465.

Summary

The Polish-Russian relations were determined by Great History, but their character was also shaped by marriages between rulers and by common people love affairs. It's depicted in many Polish novels and movies. The marriage of Marina Mniszech and False Dmitry I (1606) was especially spectacular, linked with bloody war for the Moscow throne. Vladimir Khotinenko's *1612* (2007) shows a simplified, almost fabulous picture of Time of Troubles; an affair between nasty Polish Hetman and beautiful Xenia, Boris Godunov's daughter; love of humble Andrey to Xenia; and the Russian fight against Polish invaders who in 1605 occupied Kremlin. *1612* draws on various, international movie patterns, melodrama, cloak-and-dagger story, fantasy and action film, but it bends their laws to suit the propaganda function glorifying sacred Great Rus'. The Polish Hetman symbolizes cruel aggressor, and Xenia wronged innocence – he loses and she is saved by her brave defender Andrey. In feature film dimension the end of movie is very unhappy: Hetman dies in a duel, Xenia goes to a convent and the fate of Andrey is suspended: he might become a peasant again or a tsar. However, in ideological outline the message is very clear: Time of Troubles ends, invaders are expelled, the usurpers on the throne are replaced by the rightful Tsar, the Orthodox faith supports and consolidates the nation – Sacred Rus' prevails.